

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

БПОРЯДКУВАЄ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

Т О М III.

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

ALEXANDER BARWIŃSKIJ

BAND III.

У ЛЬВОВІ

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка

під зарядом І. Беднарського

1894.

НАУКОВА ХРОНІКА.

— — —

19. листопада ст. ст. 1893 року святити п'ятдесят літ свого існування одна з найповажніших наукових інституцій України-Руси — київська археографічна комісія. Великі заслуги її в справі розвитку нашої історії надають нам обов'язок деякі подати відомості про її минулу долю і діяльність.*)

Комісія заснована була з ініціативи тогочасного генерал-губернатора київсько-подільсько-волинського Бібікова, з характером зовсім урядовим. Два роки перед тим з ініціативи двох видніщих заступників київської інтелігенції — Михайла Максимовича і славного богослова Інокентія Борисова повстав був проєкт приватного „Київського товариства історії й давнини славенорускої“, але він не удержав урядової санкції; уряд очевидно не хотів віддавати сеї справи в приватні руки. Бібіков, котрому передано було проєкт для дальшої промоції, не дав йому ходу, але скориставшись з сеї ідеї, 1843 р. проєктував, здаючись на приклад тільки що заснованої археографічної комісії віленської, урядову комісію під безпосереднім доглядом і властю генерал-губернатора. Такий проєкт очевидно виходив з політичних мотивів — в історичних розвідках з напрямом і контролею урядовою знайти новий привід для боротьби з польським елементом в правобічній Україні; урядовий характер її мав собі й прецедента в Києві в заснованій 1835 р. при кураторі

*) Історичні відомості беремо з ювілейної „Історичної Записки“ комісії,

просьвіти „комісії для розшукування давних в Києві“ (ся одначе не мала такої політичної мети). Проєкт Бібікова здобув собі санкцію літом 1843 р., і так з'явилась „київська дочасна комісія для розбирання давних актів“ (кіевская временная комиссия для разбора древнихъ актовъ, состоящая при кіевскомъ, подольскомъ и волынскомъ генераль-губернаторѣ), як і досі вона зоветь ся офіційально.

Такий чисто урядовий характер комісії, становище історичної науки в ролі приводу національної боротьби, під контролею місцевої адміністрації, звичайно дуже мало відповідає вимогам вільного, об'єктивного висліжування історичної правди. На щастя обставини зложили ся в дійсности далеко ліпше, бо з заступників адміністрації тільки сам Бібіков приймає діяльну участь в справах комісії, але як чоловік безперечно розумний, не міг накидати згори комісії якихсь урядових проїрам: дальші генерал-губернатори активно не входили в справи комісії. Дійсне кермованне науковою роботою опинилось в руках редакторів, і тут комісії дуже пощастило, бо в сій ролі знайшли ся справжні люди науки, з великим хистом і об'єктивністю, котрі вели ся тільки науковими інтересами, а не урядовими змаганнями. Таким був перші двадцять літ Микола Іванішов (1843—1863), дальший двацяток (1863—1882) Волод. Антонович і останніми часами Мих. Владимирский-Буданов.

Таким чином в дійсности урядове становище не пошкодило науковій вартости її праць. Польська громада й преса, що з поводу такого урядового характеру комісії оберталась дуже несприхильно до неї, обвинувачуючи не тільки в браку об'єктивности, сторонничому виборі актового матеріялу, ба навіть — фальсифікації актів, — з часом мусіли перестати з такими закидами, й дати виданням комісії поважне місце між жерелами до історії правобічної України. За історіографію російську нема чого казати — з самого початку вона приймала видання комісії з найбільшою повагою.

Тим часом урядовий характер не пошкодивши, як кажемо, науковости, був користним комісії з погляду матеріяльних засобів й урядової заемоги. Комісія розпочинала свою діяльність в обставинах дуже смутних — наукових сил було дуже мало, матеріял історичний був майже невідомий, в громаді ґрунт був мало приготований. Треба згадати, що українська громада переживала ще на той час період свого духового упадку, й Київ тоді ще зовсім не був таким центром духового життя, яким знову стає останніх 20—30 років. Громада перебивалась на об'їдках історіографії російської й польської, або на компілятивних і памфлетичних утворах минулого

віку, а найбагатші жерела української історії гинули й нищились в невідомості. Історія збирання матеріялів для комісії яскраво показує, як мало були відомі сі жерела. Для комісії було зовсім новою істнованне актових книг — в Овручу! також більш принадково дізнались про незлічені материяли для історії гетьманщини в архивах московських (тепер Міністерства справедливости і Міністерства справ заграничних).

Треба віддати в тім честь комісії, що вона зараз же постарала ся зібрати на більше наукових сил, не вважаючи на національність і комісія з початку складалась з польского нумізмата Ст. Шодуара, Мих. Максимовича, Іванішова й проф. Домбровського; до участі вона закликала між инчого Куліша (тоді вчителя повітової школи в Києві, Шевченка — яко маляра, Костомарова (1846), Плат. Лукашевича, Метлинського, Д. Зубрицького, також місцевих польских письменників і аматорів, між ними найбільше зробив для неї Каєтан Свидзінський). Почали з вишукування материялів; київські архиви саме перед тим були добре обібрані для петербурскої археографічної комісії, звідки київська комісія даремно вимагала повороту забраного; за те важні відомости про архиви місцеві подавали розсилані по губерніях члени й кореспонденти комісії; в сій справі дуже користою була заемога Бібікова, котрий з надзвичайною енергією накидав розшукуванне архивів урядникам місцевої адміністрації, маршалам, й приватним особам; хочай з якоїсь преюдикації особливо цікавились архивами приватними польскими (з котрих одначе покористувались дуже мало через ворожі відносини більшости Поляків до діяльности комісії), але по дорозі вияснили ся документальні скарби урядові, й сі розвідки закінчили ся надзвичайно важним фактом — заснованем в Києві 1852 р. Центрального Архива при університеті, куди зібрані були всі архиви судові й урядові до 1800 р. з усєї правобічної України. Архив сей став головним джерелом для комісії, як і взагалі для історіографії правобічної України. Можна одначе пожалувати, що занявши ся студюванем великих засобів центрального Архиву (Архив містить в собі коло 6000 актових книг і коло 500 тис. окремих документів, не рахуючи сюди т. зв. „старих діл“), комісія вже з менчою енергією збирає материяли з других жерел; правда, що вона вже не мала енергічної урядової заемоги, яку мала за часи Бібікова. Тоді она енергічно кидалась за материялом, не обмежуючись правобічною Україною; так з Чернигова тоді передано їй було архив гр. Румянцева, з Петербурга архив уніяцких митрополитів; з архива Синода багато втребовано материялів для історії унії; з московских архивів зібрано

й приготовано для видання акти козацких часів (і тільки через те, що директор архиву справ заграничних натеper уважав, ніби таке виданє не на часі, і не видав ориґіналів, се виданє не з'явилося, і дещо з материялів сїх потім видав коштом петербурскої комісії Костомарів); пробовано, хоч здебільшки даремно, здобути материяли з архивів львівських і варшавських і т. и. Після заведення Центрального Архиву, як кажу, ся енерґія менчає; хоч в виданнях комісії не перестають з'являти ся материяли з инчих архивів (львівських, варшавського, московських, литовської метрики і т. и.), але сї розвідки виходили з особистої ініціятиви співробітників комісії, незалежно від неї. Сего року одначе знову піднесла ся через комісію справа про передачу деяких архивів з Чернигівщини й Полтавщини в Центральний Архив; добре було-б, коли-б комісія і на дальше не занежала справи збирання материялів української історії, і такі сумні факти, як недавна передача частини Румянцовської Описи України в Петербурску Публичну бібліотеку не трапляли ся більше. Між инчого нагадаєм ще про архиви земель Холмської й Люблинської, передані недавно в Виленський архив, де мабуть лежатимуть без усякої користи, і певне могли-б звідсіль бути передані в київський архив.

Окрім збирання археоґрафічних материялів, якийсь час комісія доволі енерґічно бралась і до справ археоґрафічних. 1845 р. київський „комітет для вишукування давнини“ було скасовано й сю справу передано комісії; комісія виробила широку археолоґічну програму, завівши в неї не тільки забутки монументальні історичні, але й археолоґію доісторичну. Головним діячем в сій справі був проф. Іванішов, що й зробив кілька розкопок курганів; з поміж них найбільше значінє має розкопка могили Черепятихи коло Києва (типу т. зв. скитського, з часів переходу від бронзової до залізної культури), публікована в виданих 1846 р. Древностях комісії. Але далі се видавництво спинилось, і самі розвідки археолоґічні після того поновлялись спорадично й мало; причини тому були материяльні: археолоґічні видання й розвідки забирали багато кошту, спиняючи видання археоґрафічні, що були головною справою комісії.

За видання археоґрафічні комісія узяла ся зараз же по свому заснованню дуже енерґічно. Але як під рукою не було готових материялів, і відомости про них тільки що збиралась помалу, то й видавництво спочатку вело ся напюмацки. Весь перший період —

до заведення Центрального Архиву й засновання видавництва „Архива Юго-Западной Россіи“, видання комісії не мають певного плану, хоч і визначають ся взагалі з погляду наукової вартости. За сей час вона видає серію „Памятників“ (4 томи, 1845—1859 р.) документи про життя Курбского на Волині („Жизнь кн. А. М. Курбского въ Литвѣ и на Волини, 2 т., 1849 р.) і кілька томів українських літописей (С. Величка, з додатком кілька дрібніщих мемуарів і хронік, 4 т., 1848—1864, Грабянки з додатком хроніки Боболинського, 1853 р.). Памятники були головним її виданням за сей час; кожний том їх поділено було на три частини: перша містила матеріяли до історії церкви: комісія дуже цікавилась історією унії, але за браком матеріялу тут до неї не приступила, й обмежила ся матеріялами до історії братств, (Луцкого, Київського й Львівського, й деяких дрібніщих) й декотрих монастирів (волинських); в другій категорії видані були документи про стан селянський XVI в. і описи волинських замків 1545 р., в третій — документи про козаччину 1648—1664 р., переважио з збору К. Свидзінського (документи сї потім вийшли в зборі: *Хієга pamiętnicza J. Michałowskiego*); всі сї матеріяли мають велику історичну вартість; друковано їх було з маленькими вступними увагами і з московским перекладом, що потім залишили.

По заведеню Центрального Архива, роздивившись в єго змісті, тогочасний редактор Іванішов виробив нову програму систематичного видавництва. Акти мали видаватись окремими серіями по їх змісту; кожний том мав містити документи до якоїсь одної окремої справи чи питання, і до него мала докладатись розправа, котра б обясняла становище сего питання в науці, головним чином — на основі документів того-ж тома. Програма зазначала такі категорії: 1) акти до історії православної церкви в правобічній Україні — привилеї і розкази урядові, акти синодів духовних, судові, братств, монастирів, протести на втиски від католиків і уніятів, фондушеві записи; 2) акти про устрій сільський, про сільську адміністрацію, розклад землі, організацію хліборобства і відносини до дідичів; 3) акти про міста — про міські уряди, торговельні, цехові, про жи-дів, інвентари; 4) судові: акти судів сільських, домініяльних, маїдебурських і судів статуту литовского; 5) економічні: універсали поборові, монетні, такси урядові і поборові реєстри; 6) ухвали сеймиків і інструкції, ухвали кантурові; 7) акти до політичної історії Польщі й правобічної України; 8) акти до історії найважніших паньських і князівських родів Правобічної України. Кожна категорія мала

становити окрему частину Архиву, що мала складатись з поодиноких томів, з котрих кожний звичайно був окремим цілим. Перший том Архиву по такій програмі вийшов 1859 р. — акти про Унію редакції Іванішова. Сей плян в основі своїй заховано й досі в видавництві комісії; „Архівъ Ю.-З. Россіи“ став головним органом її, сюди навіть заведено було й деякі літературні материяли як полемічні писання (т. 6, 8 і 9 1-ої частини). Досі вийшло 22 томи Архиву і 9 ще друкуєть ся. Поза Архивом комісія з того часу видала не так багато: розправу Іванішова, про копні суди (О древнихъ сельскихъ общинахъ) з додатком кількох документів XVI—XVII. в. 1863 р.), літопись Самовидця з додатком літописи м. Хмельника (1878), Збірник літописий до історії південної й західної Руси, збір. Антонович (т. зв. Лизогубівська літопись, витяги з хроніки Юзефовича, кілька дрібних літописий — київська 7, межигорська, добромільська і т. п.) — 1888, 1) Збірник материялів (з літописий, мемуарів і актів) до історичн. топографії Києва (для київського археологічного з'їзду) — 1874; два великі покажчики імен особистих і географічних до видань комісії (1878 і 1883 р.), плян Києва 1695 р. і історичну ювілейну записку (1893).

Новий плян комісії безперечно мав багато користного: групування материялу в окремі томи по спеціальним справам примушувало, не задовольняючись збиранням того, що саме під руку йшло, до глибших розвідок, часом дуже трудних, по різних відділах центрального Архиву й чужих архивах, і в результаті давало ся більше менче доволі материялу для вияснення поставленої справи. Заведені розправи, без котрих не видавали ся материяли, не зоставляли справи in situ, а подавали громадї ґрунтовні монографії на основі сучасного материялу, аи source сучасної науки. Через се видавництва комісії мали більш ваги, аніж якого инчого видання джерел в Росії (потім сю систему видавництва бачимо й у варшавського видавництва *Źródła dziejowe*). Але були тут і деякі сторони шкодливі — як материял ґрупував ся тільки під поставлену з горн справу чи питання, то питання, не завдені в сю програму, зоставали ся майже без відповіді. Як усталила ся практика, що кожний том (до того розміру досить великого, бо звичайно томи виходили аркушів 40—60, і тільки останніми часами редакция хоче зменчити томи до 25—30 арк.) містить в собі тільки документи до одної справи чи питання, то тільки ті питання звичайно і входили сюди, до котрих співробітник комісії мав так велику серию документів. Менчі серії документів, поодинокі, хоч би дуже важні документи звичайно зоставали ся поза видавництвом, хіба проходили як небудь контрабандно

в инчій серії, чи друкувались в инчих видавництвах, що также траплялось не часто. Співробітник звичайно вишукував документи для одної — двох тем, перекидаючи часом для сего страшенну силу актового материялу, мало звертаючи увагу на документи до инчих питань чи справ, і звичайно кожному приходилось пророблювати сю роботу знову, кожний вів роботу на свою власну руку. Такій ваді на мою думку можна було-б по части допомогти, завівши окрім томів Архиву спеціальних, присвячених поодиноким питанням, томів збірові, якими були колись Памятники, і як звичайно видають ся жерела в виданнях инчих наукових товариств (напр. Київського, Одеського, Харківського); там би могли містити ся менчі серії документів, з вступними розправами й без них, а также поодинокі важніщі документи. Окрім того комісія могла-б друкувати витяги важніщих документів з окремих категорій актових книг — скажем з ріжних категорій книг луцких, володимирських, каменецких і т. и. куди-б входили, незалежно від їх змісту, всі важніщі документи для місцевого повіту, певного періоду, і таким чином давали образ життя сеї території у всіх можливих сторонах життя. Такі томи були-б добрим додатком до томів спеціальних.

Переглянемо тепер коротко зміст виданих комісією материялів, щоб в головних рисах побачити здобутки і пропуски її праці. Церковна справа з самого початку звертала до себе увагу комісії; материяли в сій справі займали оден з відділів Памятників, в Архиві для неї призначена була 1-а часть, котрої досі єсть (з тими, що в друку) 11 томів, таким чином на церковні справи прийшло ся найбільша часть материялу, бо ціла третина. Се не диво, бо окрім того важного значіння, яке взагалі релігія має в житті громади, релігія й церква на Україні дуже часто бували прапором, під котрим виступали справи національні, економічні і т. и. Отже не вважаючи на так велику силу виданого материялу, церковна й релігійна справа представлена далеко не з усіх потрібних боків. Найбільшу увагу звертали відносини православія до унії й латинського обряду, й ся справа представлена справді досить певно (т. 1 і 6 1-ої части — підготовленне й запроваженне унії, ч. 4 — відносини православних уніятів в XVII—XVIII. в., ч. 2 і 3 — боротьба православних з унією в Київщині в 2-й пол. XVIII. в.; т. 7, 8 з додатковим томом — писання полемічні), але з історії внутрішнього устрою подані тільки ширші відомости про братства (в Памятниках і в невиданому ще 10 томі), про відносини київської митрополії до патріархату (т. 5 частини 1-ої), все инче входило тільки випадково й спорадично; та-

ким чином громадске становище духовенства, особливо сільського, економічне забезпечення його — зостають ся майже невиясненими. Становище уніятів також тільки потроху зачіплене в 4-м т., та може ще в невиданому томі про церковну справу в Галичині; тимчасом се питання заслугує більшої уваги, бо унія місцями стала була на час народною релігією на Україні. З інших релігій подані матеріяли ще тільки про ариян-социніян в 6-м т. 1-ої частини.

Друга частина Архива (2 томи) містить ухвали й інструкції соймикові до кінця XVIII. в. тільки; до того акти соймиків подільських сюди не заведено зовсім, се все чекає ще видавництва.

Третя частина містить „акти козаків“, чи краще — про рухи народні; т. 1. сеї частини містить акти про козаків до часів Хмельницького, що мають вияснити головним чином відносини громади до козаччини; т. 2 — останні часи козаччини на правобічній Україні (1679—1716), т. 3 — акти про гайдамаччину до Коліївщини; т. 5, що друкується тепер, — акти до пополоху, що учинив ся був 1789 р. ніби про повстання гайдамацке. Вже з сїх відомостей видно, що видання сї мають кілька важних недочотів: так бракує матеріялів для часів після Хмельницького і для Коліївщини; часи до Хмельницького також певне тепер можна було-б ще значно поповнити. Хоч видавництво про часи козацкі взяла на себе петербурска археографічна комісія (Акты Южной и Западной России під редакцією Костомарова і н.), але черпаючи матеріял з державних архивів московських, се видавництво дає далеко менше для козаччини правобічної, і для історії її щоб треба матеріялу.

Четверта частина Архива присвячена шляхті, але обмежила ся на одному томі, правда дуже цікавим — спеціально про овруцку околичну шляхту. Нема чого казати, що справа про шляхоцкый стан заслугує далеко більшої уваги, як з погляду національного родоводу шляхти, так і її правного й економічного становища; згадаймо питання про бояр, про шляхту неосілу, чиншову. справа про околичну шляхту (барську) увійшла правда в останній том — вже восьмої, юридичної частини.

Часть пята містить два томи про устрій міський (акти XVI—XVIII. в.) і переписи жидівські.

Знаменито зложений і оброблений том про устрій міський Вол. Антоновича; не вважаючи на всю свою вартість, одначе не міг вичерпати справи, бо у таких праць не легко знаходять ся дальші заступники. Для історії жидівства до XVIII. в. також-б ще треба студий. Не закінчили справи й шеста часть — про стан селяньський;

для в'яснення обов'язків селянських треба ще більш детального матер'ялу, бо сї обов'язки часто дуже різнили ся навіть на невеликих територіях; але все таки се питання більш в'яснене, про сїльський же устрій, про економічне становище селянства, про поземельні права єго ще подано вельми мало матер'ялу (про останню справу подано повніший матер'ял тільки для другої половини XVIII. в.).

Сема частина Архива не входила в початкову програму єго — вона містить акти про колонізацію України (правобічної); досї видані акти до полов. XVIII. в., том 3-ій, що має швидко вийти, доводить матер'яли до 1679 р. значну частину сих матер'ялів становлять люстрації полов. XVI. в. — матер'ял першорядної вартости. Звичайно, так важна справа має ще збогачуватись новими даними; особливо ся частина вимагає матер'ялів для України лівобережної, бо на сему історії колонізації трудно обмежати.

Саме останніми часами комісія розпочинає серію матер'ялів юридичних; досї вийшов (саме на ювілей) оден том — про місцеву адміністрацію в зв'язку з організацією станів; друкують ся томи: про суди конні і домініяльні і про шлюбне право; на дальше готуєть ся том про земельну власність і назначено такі пункти програми: історія права карного, праводавства, вищих державних інституцій*).

Таким чином з початкової програми не виконаним зовсім зостав ся тільки відділ економічний (ч. 5.). Звичайно, тими категоріями актів про економічну політику уряду, які були поставлені в нему, справа не має обмежитись; треба-б звернути увагу взагалі на економічний стан краю — продукцію, головним чином хліборобску, лісову, ремесла, торговлю, економічний стан людности, розвиток достатку й розкошів. Досї єдиним, о скільки нам відомо, начерком сеї справи (по XVIII. в.) зостаєть ся маленький реферат Вол. Антоновича в Записках півд.-західн. (київського) відділу географічного товариства (т. I.). Се є головнійша недостача в матер'ялах Архива. Другі важнійші зазначили ми — се історія станів духовного (сїльського) і шляхоцкого, історія устрою адміністративного (сїльського, старостинського, повітового, земського), з поодиноких питань — козаччина після Хмельницького й Коліївщина. Разом з сїм не можна обминути, що в розробленню поставлених питань не на всі краї однаково зверталась увага — найбільше зацікавили ко-

*) Передмова до т. I восьмої частини.

місію Волинь і Київщина, про Поділля подано материялів і відостий далеко менче; се зрозуміти легко — комісію найбільше зацікавлювали прояви самосвідомости українського люду, єго боротьба з чужими правними й культурними основами, а се все на Поділля виявлялось далеко менч видатно. Добре було-б коли-б, заведено було в сферу студий комісії землі Холмску й Белзску (перепросивши до себе й ті материяли), бо тим часом сі землі зостають ся зовсім без видавництва. Так само без орґана видавничого зостають ся материяли лівобережної України; останніми часами комісія стояла на тім ґрунті, що вона має обмежитись Правобічною Україною; хоч в початкові часи її програма була ширша, обіймала всю Україну-Русь. Правда, що такому простанню програми перешкажають невеликі засоби комісії: бюджет її — з 1866 р. останніми часами складаєть ся з 6.000 рубл. річно, з котрих на видавництво іде коло 3 тис., а решта на удержане бюра, та й сей бюджет не єсть річ певна, бо комісія зостаєть дочасною („временною“), і коли якийсь час, кілька рік тому, генерал-губернаторство збирались скасувати, комісія зостала-б ся була зовсім без фондів — бо існує „при генерал-губернаторі“.

Оглядаючись на пятьдесятлітню діяльність комісії, треба признати, що вона своїми 60-ю томами поставила собі віковичний монумент. Треба порівняти мізерне становище української історіографії при початку діяльності комісії, в 40-х роках, з сучасним станом її, щоб переконатись, як значний поступ зробила за сей час вона, і в сїм поступі признати велике значінне і участь видавництв київської комісії; історія правобічної України, можна сказати, цілком майже єсть утвором її діяльності. Передмови до Архиву дали цілу літературу монографій про внутрішню історію України, зложених взагалі з совістю, а деякі з них суть надзвичайно цінними і талановитими утворами; пригадаймо напр. деякі праці Вол. Антоновича (котрий був головним і найдіяльнійшим діячем в комісії: під єго редакцією вийшло 11 томів її видавництв), як розправу про міста, про гайдамацтво, про останні часи козаччини. Деякі з справ, як історія Унії, згадане гайдамацтво, козаччина XVII—XVIII. в. (в т. 2 третьої частини) о стільки збогачені материялом, що годі більшого вимагати, та й більшости инчих питань заложені вже добрі наукові підвалини до дальших розправ. Згадуючи, що сі важні результати здобуті часом серед доволі трудних обставин, що вимагали й від співробітників великого такту й прихильности до щиро наукових інтересів, і безкористовного часто завдання до праці (до 1866 р. засоби комісії були дуже не великі, і кілька часу приходилось жити

з бюджетом якихсь 400 рубл., так що робота сплачувалась дуже мізерно), можна сподіватись і на дальше тихже гарних ознак наукової діяльності — загарливої праці, широкого розуміння потреб історичних студій і незалежної від усяких сторонних змагань науковости, і врешті — найкращих наукових результатів. Сими жаданнями й закінчимо сю замітку.

²/₁₂ 1893.

М. Грушевский.

